

ZİHİN FELSEFESİNİN TEMELLERİ

Erdinç Sayan

Bir bedenimiz ve bir zihnimiz olduğundan söz ederiz.

Kendimiz dışındaki insanların zihinlerinden mi yoksa bedenlerinden mi daha fazla haberdarız? Ben şu anda bedenlerinizi görmekteyim—tabii elbiselerinizin izin verdiği ölçüde!—ama zihninizden geçenler hakkında en ufak bir bilgim yok.

Siz de tabii benim bedenimi görmekle birlikte—elbiselerimin izin verdiği ölçüde!—zihnimde olup bitenleri bilemezsiniz.

İnsanların bedenlerini (iç organları dahil) gözlemek ilkece kolay ama onların zihinlerini gözlemek son derece zor, belki de imkânsız görünüyor.

Kendi bedeninizi gözlediğiniz yollarla ve metodlarla kendi zihninizi gözlemeniz de pek mümkün görünmüyor.

Aynaya bakın. Aynada bedeninizi görebilirsiniz ama zihninizi de görebilir misiniz? Hatta teknolojinin sağlayacağı bir aynalar-artı-mikroskop aygıtıyla beyninize dikkatle bakacak olsanız zihninizi, zihninizde ne olup bittiğini görebilir misiniz? Yani şu tip şeyleri görebilir misiniz: düşüncelerinizi, başağrınızı, susamışlığınızı, dünyanın yuvarlak olduğuna inancınızı, falanca kişiye öfkenizi, filanca kişiye hayranlığınızı, o andaki koku ve ses algılamalarınızı, sol ayağınızda duymakta olduğunuz karıncalanmayı, geleceğe ilişkin planlarınızı, beklentilerinizi, ...?

Zihnimizin içinde olup biten böyle olaylara veya durumlara *zihin halleri* diyoruz.

Öyle bir aygıtla da kendi zihin hallerinizi göremezsiniz gibi duruyor.

Ama kendi zihin hallerinizi yine de bir anlamda “görebiliyorsunuz”, bilebiliyorsunuz—ve bunun için ne ayna gerekiyor ne başka bir şey.

Peki zihin hallerinin oluşturduğu bu zihin dediğimiz şey nedir? Beden, özellikle de beyin—ya da daha genel alırsak, merkezi sinir sistemi—ile zihin dediğimiz şeyin ne gibi bir ilişkisi var?

Bu soru felsefede “beden-zihin problemi” olarak adlandırılır. Ve bence felsefenin en ilginç, en temel problemlerinden biridir. Bu problemle uğraşan felsefe dalı “zihin felsefesi”dir.

Beyin ile zihin arasında çok sıkı bir ilişki olduğunu hepimiz kabul ederiz. Ama nedir tam olarak beyinle zihnin arasındaki ilişki?

Birçoğumuz zihin ile beynin arasındaki ilişkinin bir *aynılık* ya da *özdeşlik* ilişkisi olduğunu düşünürüz. Zihnin beyinle aynı şey olduğuna inanırız. (Bundan sonra “beyin” derken merkezi sinir sistemini kastedeceğim.)

Tabii beyinde bir sürü alâkasız şeyler de var: kan damarları, beyin zarı, corpus callosum, sinir hücrelerindeki kimyasal maddeler, ribozomlar, kromozomlar vs. vs. Herhalde “Zihin beyinle aynı şeydir” derken “Zihin kan damarlarıyla, kromozomlarla, beyin zarıyla vs.si ile *hep birlikte* düşündüğümüz beyinle aynı şeydir” demek istemeyiz.

O halde “Zihin ve beyin aynı şeydir/özdeştir” demek istiyorsak beynin tam olarak nesiyle, neresiyle aynı şey olduğunu söylememiz gerekiyor zihnin.

Zihin ile beynin özdeş olduğunu iddia etmenin başka bazı sorunlarından birazdan bahsedeceğim.

Bazılarımız zihinle beynin ilişkisini bir aynılık ilişkisi olarak değil de, zihnin beyin tarafından hasıl edilmesi/üretilmesi olarak düşünmek isteyebilirler. Yani “Zihin beynin neden olduğu, ürettiği bir şeydir” demek isteyebilirler.

Elbette, zihnin beyin ile aynı şey ya da özdeş olduğunu söylemek ile beynin zihine neden olduğunu, zihni beynin ürettiğini söylemek aynı şey değildir.

X ile Y aynı şeydir demek başka, X Y'yi üretir demek başka. Ben gölgemi üretirim ama tabii ki gölgemle aynı şey değilim.

Yalnız, eğer “Beyin zihni üretir” dersek, ortaya bir sürü soru çıkar: Beyin tarafından üretilen bu zihin dediğimiz şey nasıl bir şeydir o halde? Beyin bu zihni *nasıl* üretiyor? Beyin bedenin içinde; peki, bu ürettiği zihin nerede? Zihin de mi bedenin (örneğin kafatasının) içinde? Birinin kafatasını açsak beynini orada görebiliriz; beynin ürettiği zihni niye göremiyoruz?

(Bu arada bir fıkra veya belki de olmuş bir olay: Dışardan ilkökul bitirme sınavına giren bir kadının “Beyin ne iş yapar, görevi nedir?” sorusuna cevabı: “Beyim adliyede mübaşir”.)

Beynin zihinle olan ilişkisi konusunda günlük dile bakarsak ne görürüz?

“Ben bir bedenim” mi demek isteriz, yoksa “Benim bir bedenim var” mı demek isteriz?

“Ben bir zihinim” mi demek isteriz, yoksa “Benim bir zihnim var” mı demek isteriz?

Günlük dildeki kullanım alışkanlıklarımız ikincileri tercih ettirir. Bu da meseleyi daha da karıştırıyor. Zihin ve beden aynı şey kabul edilmediği gibi bir de üçüncü bir şey, “ben”, çıkıyor ortaya. Bu üçüncü şey de ne? Nerededir ve nasıl bir şeydir bu “ben”?

Zihinle beden (özellikle de beyin) arasındaki ilişkinin ne olduğunu araştırmanın zihin felsefesinin işi olduğunu söylemiştik. Zihin felsefesinin sorduğu bir soru biraz önce de değindiğimiz şu sorudur: Zihin bedenden farklı bir şey midir, yoksa zihin ile,

bedenin bir parçası olan beyin, daha doğrusu beyin bazı kısımları veya fonksiyonları aynı/özdeş şeyler midir?

Biliyoruz ki, öldüğümüzde bedenimiz çürüyüp gider. Zihnimiz de (ki bazan ona “zihin” yerine “ruh” da deriz) öldüğümüzde çürüyüp gider mi? Yoksa zihnimiz/ruhumuz ölümsüz müdür?

Platon ve Descartes beden ve zihnin tamamen farklı malzemelerden (felsefeci deyimiyle, farklı “töz”lerden) yapıldığını düşündüler.

Onlara (ve daha birçok filozofa, pek çok dine ve sokaktaki insanların çoğunluğuna) göre, ölümden sonra bedenimiz çürüyüp yok olduğu halde, zihnimiz yaşamaya devam eder ve hiçbir zaman yok olmaz. Çünkü beden ve zihin ya da ruh tamamen farklı malzemeden yapılmışlardır; beden dağılsa bile ruha bir şey olmaz.

Var olan her şeyin beden (ya da madde) ve zihin (ya da ruh) olmak üzere birbirinden temelde farklı, birbirine indirgenemez iki tözden yapılmış olduğunu savunan bu görüşe “düalizm” (ikicilik) diyoruz.

İslamiyet, Hıristiyanlık ve daha pek çok din düalisttir.

Descartes’ın düalizminin en bilindik sorunu zihin ile beden (ya da madde) arasındaki *nedensel etkileşimi* doyurucu bir şekilde açıklayamamasıdır. Descartes maddi töz ile zihinsel tözü birbirinden keskin bir şekilde ayırmıştı. Maddesel şeylerin olmazsa-olmaz özellikleri uzay içerisinde yer alıp, uzunluk, genişlik gibi uzaysal boyutlara sahip olma iken, zihin uzay içerisinde yer almaz ve uzunluk, genişlik gibi özelliklere sahip değildir Descartes’a göre.

O zaman da, uzaysal özellikler taşıyan beden ile öyle özellikleri taşımayan zihnin nasıl olup da birbirini etkileyebildiklerini açıklama sorunu ortaya çıkar. Örneğin, bazan zihnimdeki bir düşünce benim maddi dünyada bir şeyler yapmamla sonuçlanabilir: aklıma bir fikir gelmişse elime kalemi alır onu yazarım, örneğin.

Bunun tersi de olabilir: maddi bir nesne olan gazetede yazıları okuyup anlayabiliyorum, yani uzayda yer alan bir şey uzayda yer almayan zihnimde anlama diye bir olaya yol açabiliyor.

Beden ile zihnin birbirlerinden bu kadar köklü bir şekilde farklı olduğunu kabul ediyorsanız, onlar arasındaki bu tür etkileşimleri açıklamak hiç de kolay değildir, düşünecek olursanız.

Fakat herkes beden ile zihnin farklı tözlerden yapılmış olduğu görüşünü kabul etmez. Birçok felsefeci zihin dediğimiz şeyin beynin (daha doğrusu, beynin bazı kısımları veya davranışlarının ya da fonksiyonlarının) dışında bir şey olmadığını düşünür.

Günümüz zihin felsefecilerinin çoğunluğu, birtakım ayrıntılarda uzlaşmasalar da, bu görüştedir. Bu görüşe göre, var olan her şey tek bir tözden yapılmıştır: maddeden.

Böyle bir görüşe “monizm” (tekçilik) diyoruz, daha doğrusu “materyalist (maddeci) monizm” ya da kısaca “materyalizm”.

Monizmin başka türleri de vardır. Bir tanesi idealizmdir. İdealizme göre var olan her şey—tabii tanrı varsa tanrı da dahil—zihinden ya da zihinlerden yapılmıştır. Bu görüşün en tanınmış temsilcisi George Berkeley’dir. Leibniz, Hegel, F.H. Bradley de idealizmin değişik varyasyonlarını savunmuşlardır.

Bir de nötral monizm denen bir monizm türü var. Bu görüşe göre “maddi” dediğimiz nesnelere ve olaylar da, “zihine ait” dediğimiz nesnelere ve olaylar da ortak kaynaklıdır. Bu iki farklı görünen alan aslında “nötral”—yani ne maddi ne de zihinsel—olan bir tözün farklı “görüntüleri”dir. Yani evreni oluşturan varlık, temelinde ne maddi ne de zihinseldir, ama farklı bakış açılarımıza göre bize maddesel ya da zihinsel olarak görünür. Spinoza, William James ve hayatının bir döneminde Bertrand Russell nötral monizm görüşünü savunmuşlardır.

Fizikçi David Bohm’un da nötral monizmin ilginç bir versiyonunu savunduğunu Necmi Buğdaycı’nın Bilinç Çalıştayındaki “Kuantum Kuramı ve Bilinç” adlı sunumundan öğreniyoruz. (Bkz.:

<http://bilinccalistayi.files.wordpress.com/2010/08/kuantum-kurami-ve-bilinc.pdf>.)

Gerçekten de materyalistlerin dediği gibi, zihnim ile beynimdeki belli kısım ve olaylar tamamen özdeş şeyler mi? Bunu söylemek birtakım kafa karıştırıcı sorulara yol açıyor.

Örneğin beynimin bir ağırlığı var; o halde zihnimin de bir ağırlığı olması gerekmez mi? Ama zihnin ağırlığından bahsetmek kulağa son derece saçma geliyor.

Başka bir nokta: Şu anda beynimin uzaydaki yeri, yani koordinatları belli. Zihnimin uzaydaki yeri de orası mı?

Diyebilirsiniz ki, “Evet, elbette orası”. Ancak bir zihnin uzaysal yeri olabileceğinden bahsetmek bir sürü absürd ifadeyi de beraberinde getiriyor. Örneğin, eğer zihinlerin uzayda yerleri olabiliyorsa, o yerleri değiştirebildiklerinden de bahsedilebilmelidir. O zaman bir zihnin hızından ve hatta ivmesinden de bahsedebilmeliyiz.

Örneğin, diyelim ki bir otobüsteyim ve otobüs saatte 80 km hızla kuzeye doğru gidiyor. Bu demektir ki *beynim* de saatte 80 km hızla kuzeye doğru gidiyor. Peki *zihnim* de saatte 80 km hızla kuzeye doğru mu gidiyor?

Şirince’ye gelinceye kadar benim bedenim ve dolayısıyla beynim Afyon’dan, Uşak’tan, İzmir’den geçti derim. Zihnim ve çeşitli zihin hallerim de bütün bu yerlerden geçti mi demeliyim?

Ama siz hiç başağrısının, susuzluğunun, endişelerinin, düşüncelerinin, arzularının vs. zihin hallerinin belli bir hızla belli bir yöne doğru hareket ettiğini ya da bazı şehir ve kasabaların içinden geçtiğini söyleyen birine rastladınız mı? Rastlasaydınız, böyle birinin çok saçma konuştuğunu düşünmez miydiniz?

Ama birisi *beyninin* belli bir hızla belli bir yöne doğru hareket ettiğini söyleseydi, bu size hiç de saçma gelmezdi.

Peki ama hiç değilse bazı zihin hallerinin uzaydaki yerlerinden söz edemez miyiz? Mide ağrısının yeri mide, diş ağrısının yeri diş değil mi? Hayır: onlara mide ağrısının, diş ağrısının *nedenlerinin* yeri demek daha doğru olur. Çünkü eğer mide ağrımın yeri midem, diş ağrımın yeri dişim olsaydı, midemi açıp bakanlar orada mide ağrımı, dişimi açıp bakanlar orada diş ağrımı görebilirlerdi. Oysa midemi ve dişimi açanlar orada sadece ağrıya sebep olan bozuklukları görebilirler, ağrının kendisini değil.

Şunu da belirtelim ki, uzaysallığın aksine, *zamansallık* hem beynin halleri ve olaylarında, hem de zihin hallerinde var. Örneğin diş ağrımın ya da kaygımın şu saatte başlayıp şu saate bittiğini ya da fasılalı olduğunu söylemekte bir gariplik görmeyiz.

Beyinle ilgili söylediğimiz ve kulağa gayet doğal gelen şeylerin zihin hakkında söylendiğinde ne kadar abes görüldüğüne bir başka örnek: Beynimin bir hacmi vardır; zihnimin de hacmi var mı? Acı, ağrı, düşünce, inanç, canımın dondurma yemek istemesi gibi zihin hallerimin hacimleri ne kadar?

Ve yine: Beynimin bir sıcaklığı var—muhtemelen 37°C. Zihnimin de sıcaklığı var mı? Bütün zihin hallerim 37°C mi, örneğin? Zihin hallerinin sıcaklığından bahsetmek son derece saçma değil mi?

Zihin hallerimizde bulunup da beynimizde olmayan özelliklere de örnekler bulabiliriz. Örneğin, dünyanın yuvarlak olduğuna dair inancım bir zihin halidir. Ve bu inancım pek çok *kanıt tarafından desteklenebilir*. Peki beynimin bu inancımınla özdeş olduğu iddia edilen olayları veya kısımları da pek çok kanıt tarafından desteklenebilir mi? Beynin kısımlarının ya da olaylarının *kanıtla desteklenebileceğini* söylemek gayet abes kaçmıyor mu?

Ve yine: Bir zihin hali olan endişemin *yersiz* olduğunu söyleyebilirsiniz. Beynimin söz konusu endişemle özdeş olduğu varsayılan kısımlarının ya da olaylarının yersiz olduğunu da söyleyebilir misiniz?

Bütün bunları söylemek içinize sinmiyorsa, belki de zihnin beyinle (daha doğrusu beynin belli kısım ve fonksiyonları ile) özdeş olduğu teorisi de içinize sinmemeli.

İşte size bir başka muamma. Örneğin çimenlere baktığım zaman yeşil bir renk algılıyorum. Eğer zihnim beynimle özdeş ise, yeşil renk algımın da—ki o da bir zihin halidir—beynimin bir yerlerinde olması gerekmez mi? Eğer ben yeşil bir nesneye bakarken beynimi açıp bakabilseydiniz, beynimde yeşil birtakım şeyler, yeşil beyin bölgeleri falan bulur muydunuz? Hiç sanmıyorum.

Yani zihnimde bir yeşillik var ama beynimde yok. Çok tuhaf değil mi?

Ama beynimi açıp da orada yeşil bir şeyler görseydiniz bu da tuhaf olurdu sanırım. Niye acaba?

Gördüğümüz gibi, bazı zihin hallerinin *kanıtla desteklenebilme*, *yersiz olma* ve *yeşil renk sunma* gibi bazı özelliklerinin beyin olay ve proseslerinde bulunmadığını düşünüyoruz. Diğer taraftan beyin olay ve proseslerinde *kütle*, *hacim*, *sıcaklık*, *uzayda yer kaplama*, *belli bir hızla hareket edebilme* gibi özellikler olduğunu onaylarken, bu özellikleri zihin hallerine ve olaylarına atfetmek bize yanlış geliyor.

Bu durumda zihin ile beyin aynı şey olabilirler mi gerçekten?

Tip Özdeşliği Teorisi beyin ile zihin arasında bir tür özdeşliği savunmuştu 50'li ve 60'lı yıllarda. Bu teoriye göre, çeşitli tipteki zihin halleri değişik tipte beyin hallerinden ve proseslerinden başka bir şey değildir. Örneğin:

Acı zihin-hali tipi = Falan filan tipte beyin hali

Bu “falan filan tipte beyin hali”nin tam olarak ne olduğunu bulma işini empirik bilim yapacaktı.

J.J.C. Smart ve U. Place bu görüşün öncülüğünü yapmıştı.

Tip Özdeşliği Teorisinden önce zihin felsefesi sahnesinde Davranışçılık (Behaviorism) vardı. Bu teori bir kişinin zihin hallerinin sadece o kişi tarafından bilinip, herkes tarafından gözlenememesinden rahatsız oluyordu ve o zamanların baskın felsefe ekolü Mantıksal Pozitivizmin etkisiyle, herkesin gözlemine ve doğrulamasına (verification) açık olmayan olguların ve olayların bilimin konusu olamayacağını söylüyordu.

Zihin felsefesindeki Davranışçılık (“Mantıksal Davranışçılık” da denir) kabaca şunu söyler: Zihin halleri insanların gözlemlenebilir davranışlarına ve davranış eğilimlerine indirgenebilir. Örneğin “acı duymak” demek ahlamak, oflamak, yüzünü buruşturmak, birisi ağrı kesici bir hap verecek olsa onu alıp yutma eğiliminde olmak, etrafındakilerle neşeli konuşmalar yapma eğiliminde olmamak gibi davranış ve davranış eğilimleri sergilemek demektir.

Gilbert Ryle, Carnap, Hempel gibi isimler bu Davranışçı akımın temsilcileriydiler.

Zamanla bazı felsefeciler zihin hallerini insanların davranış ve eğilimlerine indirgemek yerine o davranış ve eğilimlerin *nedensel kaynağı* olan, beynin nörofizyolojik hallerine indirgemenin daha kestirme olacağını düşündüler ve az önce bahsettiğimiz Tip Özdeşliği Teorisi Davranışçılığın yerini aldı.

Zihin ve beden ilişkisinin tabiatı konusunda günümüzde en popüler görüş İşlevselciliktir (Functionalism). Çeşitli aşamalarla evrimleşmiş olan bu görüş başlangıçta Hilary Putnam ve Jerry Fodor tarafından ortaya atılmıştı. D.M. Armstrong, David Lewis gibi ünlülerce de savunulmuştur.

Tip Özdeşliği Teorisi çeşitli tipteki zihin hallerini değişik tipte *beyin* hallerine ve proseslerine indirgiyordu. İşlevselciliğe göre ise, bir varlığa zihin atfetmemiz için o varlığın beyin gibi spesifik bir organı içeren bir biyolojiye sahip olması gerekmez. “Zihin” kavramımızın içinde mutlaka belli bir biyolojiye sahip olma yoktur.

Şöyle bir örnekle açıklayayım. Yıllardır çok samimi olduğunuz bir arkadaşınızın bir gün kafası patlıyor, vücudu parçalanıyor. Bir de bakıyorsunuz ki arkadaşınızın biyolojisi normal insanlardan çok farklıymış meğerse. Onun hiçbir organının bizimkine benzemediğini, örneğin kafatasının içinde beyin yerine garip bir şeyler olduğunu görüyorsunuz.

Bunu öğrendiğinizde, “Ben bu arkadaşımda zihin var sanıyordum, meğerse yanılıyormuşum—yokmuş” der misiniz? Onun yerine, “Demek başka biyolojik yapılarda da zihin olabiliyormuş” dersiniz eğer, siz de İşlevselciliğe yakın duruyorsunuz demektir...

İşlevselciler zihnin bir bilgisayar programı, bir bilgisayar yazılımı (software) gibi bir *girdiler-çıkıtlar* (input-output) *organizasyonu* olduğunu söylerler. (Genel olarak Yapay Zekâcılar da bu görüşte oldukları için İşlevselcidirler.) İşlevselciliğe göre, zihin gayet karmaşık bir tür bilgisayar yazılımıdır, beyin ise o yazılımın üzerinde çalıştırıldığı bilgisayar donanımdır (hardware).

Bir bilgisayar yazılımı çok değişik tipte bilgisayarlarda çalıştırılabilir. Bir masa-üstü bilgisayarda da, diz-üstü bilgisayarda da, cep bilgisayarında da Microsoft Word ve Excel yazılımlarını çalıştırabiliriz.

O zaman insan zihnine karşılık gelen yazılımı da insan beyni kadar sofistike herhangi bir makinada veya robotta çalıştırabiliriz. İşlevselciliğe göre, öyle bir makinada “zihin yazılımı”nı çalıştıracak olursanız, makina insan zihninde olduğu gibi, düşünceler, acılar, hazlar, arzular, renk algıları, can sıkıntıları, inançlar, vs. zihin hallerine sahip olabilir—o makina silikon çiplerinden ve elektro-mekanik parçalardan oluşsa bile.

Hatta şu bile mümkün İşlevselcilere göre: zihine tekabül eden yazılımı yeteri kadar karmaşık bir mekanik, hidrolik veya pnömatik (hava basıncı ile işleyen) bir sisteme yükleyip onda da çalıştırabiliriz.

Tabii böyle bir sistem devasa ve çok hantal bir şey olurdu, ama üzerinde yazılım çalıştırılırken gene de zihin sahibi olurdu—çok yavaş çalışan bir zihin. Yani bu sistemin düşünceleri, acıları, ağrıları, kaygıları, mutlulukları, kaşıntıları, hatta aşkları bile olabilirdi!

John Searle gibi bazı zihin felsefecileri bu düşünceleri aşırı bulur. Onlara göre zihin, beyin kadar karmaşık bir organizasyon düzeyine sahip her tür donanım ortamında çalıştırılabilecek bir bilgisayar yazılımı türü bir şey olamaz. Bu yazılımın nasıl bir donanım malzemesinde çalıştırıldığı da önemlidir. Yani olabilir ki, örneğin bir hidrolik ya da mekanik sistem ne kadar kompleks olursa olsun, onda zihin asla bulunamaz.

Hatta belki de sadece beyin dokusunda zihin olabilir, silikon malzemeli robotlarda ve makinalarda bile değil. Belki de robotlar ve makinalar insan zihnini bilemediniz *taklit* edebilirler. Sofistike bir robot aynen bir insan gibi “Canım acıyor”, “Şu anda deniz kenarında olmak isterdim”, “Çocuklarla konuşmak beni mutlu yapar”, “Ben aşık oldum” gibi şeyler söyleyebilir ve bu sözlere uygun davranışlar gösterebilir. Örneğin acı duyduğunu söyleyen bir robot “Ah!” “Of!” sesleri çıkarabilir, yere yatıp kıvrınabilir. Ama gerçekten bizim gibi acı duyar ya da canı bir şey isteyebilir ya da mutlu olabilir mi? Belki de bütün yapabildiği, böyle zihin hallerini yaşayan bir insanın davranışlarını taklit ya da simüle etmektir sadece.

Yani, olabilir ki, bir robotta insanın zihni ile aynı yazılımı çalıştırıyor bile olsak onda gerçek anlamda bir zihin yaratamayız.

Bir robotta gerçek anlamda zihin ve zihin halleri mi oluşturduk yoksa ona sadece zihin sahibi olmayı taklit yeteneği mi verebildik, bunu nasıl anlayacağız?

Burada zihin felsefesindeki klasik bir meseleye geliyoruz. Genel olarak, herhangi bir canlıda veya bir varlıkta gerçekten zihin mi var, yoksa sadece zihni varmış gibi mi davranıyor, nasıl anlarız? Örneğin balıklarda, böceklerde ve amiplerde acı, haz duyma, arzu, endişe, düşünce sahibi olma gibi zihinsel yetenekler var mı acaba?

Hatta daha bile kritik bir soru: Ben kendimde zihin halleri olduğunu gayet iyi biliyorum elbette, ama başka insanlarda da bendeki gibi zihin halleri olduğunu nereden biliyorum? Örneğin sizlerde birer zihin olduğu ne malum? Belki de sizler zihin sahibi değilsiniz de, zihin sahibi imiş gibi davranıyorsunuz. Yani zihin sahibi olmayı mükemmel bir şekilde taklit ediyorsunuz. Yoksa sizler görünüşte insan gibi davranan ama aslında zihni tamamen “boş” “zombi”ler—Afrika ve Antil adalarındaki mitlerde sözü edilen “yaşayan ölüler”—misiniz? (Eğer bu sözlerime alınıyorsanız, siz de kendinize bu soruyu benim ve başka insanlar hakkında sorabilirsiniz. “Sakın benim dışındaki insanlar birer zombi olmasın?” diyebilirsiniz.) Peki *nereden bileceğim* başka insanların birer zombi olmadıklarını ya da olduklarını? Bunu ortaya çıkarmanın yolu ne olabilir?

Başka insanlarda da zihin olduğunu (ya da olmadığını) ortaya çıkarma problemine “diğer-zihinler problemi” denir zihin felsefesinde.

Başka insanlarda bile zihin olduğundan emin olamıyorsak, hayvanlarda, amiplerde, robotlarda falan zihin olup olmadığını anlama şansımız hiç yok gibi görünüyor...

Diğer-zihinler probleminin şimdi bahsedeceğim daha az radikal bir versiyonu belki sizi daha çok cezbedecek.

Diyelim ki olgun bir domatese baktığımızda siz de ben de onun rengine “kırmızı” diyoruz. Solmamış çimenlerin rengine ise ikimiz de “yeşil” diyoruz. Yani bunların renkleri konusunda dilsel bir anlaşmazlığımız yok. Ama ne malum, belki de siz olgun bir domatese bakarken onu benim solmamış çimenlere bakarken gördüğüm renkte görüyorsunuz. Ve siz solmamış çimenlere bakarken onları benim olgun bir domatese bakarken gördüğüm renkte görüyorsunuz. Yani siz benim “kırmızı” dediğim rengi

benim “yeşil” dediğim renkte görüyor ama o renge “kırmızı” diyorsunuz. Ve benim “yeşil” dediğim rengi benim “kırmızı” dediğim renkte görüyor ama o renge “yeşil” diyorsunuz.

Yani nesnelere baktığımızda gerçekte onları birbirimizden farklı renklerde görüyor ama gördüğümüz renklerine aynı ismi veriyoruz. Aynı isimleri kullandığımızdan iletişimde bir sorunumuz olmuyor ama etrafımıza bakarken gördüğümüz renkler son derece farklı.

Kırmızı ve yeşil için söylediklerimi diğer renklere de adapte edebiliriz tabii.

Peki durumun böyle olmadığını, ikimizin de renklere sadece aynı ismi vermekle kalmayıp, onları aynı gördüğümüzü nasıl ortaya çıkarabiliriz? Bunun bir yolu var mı? Pek yok görünüyor...

Şimdi de şunun üzerinde biraz duralım: Zihin ile *bilinç* arasında ne gibi bir ilişki vardır? Zihin hallerimiz doğrudan ve kolay bir şekilde erişimimizde ise, yani onların *farkında* isek, böyle zihin hallerinin bilinçli olduğunu söyleriz.

İngiliz filozof Locke bilincin bir tür iç algı, yani insanın *kendi zihninden geçenleri algılaması* olduğunu söylemişti. Descartes gibi Locke da zihinde olup biten her şeyin bilinçli olduğuna inanıyordu. Descartes’a göre her düşünme bilinçli düşünmedir ve insanlar kendi düşüncelerine ve bilinçlerinin içeriğine ayrıcalıklı ve hatasız erişime sahiptirler. İnsanın kendi düşüncesini yanlış anlaması, kendi düşüncesine erişememesi diye bir şey olamaz.

Görüldüğü gibi bu iki filozof zihinsel olma ile bilinçli olmayı, yani zihin ile bilinci özdeşleştiriyorlar.

Ama özellikle Freud’dan bu yana, zihinle bilincin aynı şey olmadığı görüşü yaygınlaşmıştır. Freud’a göre bazı zihin hallerimiz bilincin dışındadır, bilinçaltındadır.

Aslında bazı istek, düşünce ve duygularımızdan kendimizin bile haberimizin olmadığı görüşü Freud’un teorilerini hiç duymamış kimselerde bile vardır.

Bazan “Kendi duygularımı anlayamıyorum”, “Ne düşündüğümü tam olarak bilemiyorum” gibi şeyler dediğimiz olur.

Bütün bunlar gösteriyor ki, zihinle bilinç aynı şey değildirler. Bunlardan “zihin” daha kapsayıcı bir terimdir. (Bilinç konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Erdinç Sayan, “Bilinç” maddesi, *Felsefe Ansiklopedisi*, 2. Cilt, Ahmet Cevizci (ed.), İstanbul: Etik Yayınları, 2004, s.574-585.)

Şu ana kadar zihin hallerine birçok örnekler verdik. Çağdaş zihin felsefesinde zihnin halleri *yönelimsel* (intentional) ve *nitel* (qualitative) olmak üzere iki sınıfa ayrılır. Yönelimsel zihin halleri inançlar, arzular, beklentiler, ümitler, pişmanlıklar, meraklar gibi bir *nesnesi* ya da *konusu* olan, yani bir şeye yönelmiş, bir şey *hakkında* olan zihin halleridir.

Örneğin, inanma zihin hali bir şey hakkındadır; bir şey hakkında olmayan inanma olmaz.

Aynı şekilde, arzulama da, ümit etme de bir şeye yöneliktir; bir şeye yönelik olmayan, salt arzu, salt ümit olmaz.

Nitel zihin halleri ise bir şeye yönelik ya da bir şey hakkında olmayan, birbirlerinden sadece *duyumsal nitel özellikleriyle* ayrılan zihin halleridir.

Acı ile hazzın, kırmızı rengi algılamakla yeşil rengi algılamamanın, bir müzik enstrümanından “do” notasını işitmekle “la” notasını işitmenin, gül kokusu almakla sümbül kokusu almanın, gıdıklanma, karıncalanma ve kaşıntının zihnimizde uyanan o, sözcüklerle anlatılması zor, belki de imkânsız farklılıkları bu nitel zihin hallerini birbirinden ayırt etmemizi sağlar.

Bir nitel zihin halini yaşarken zihnimizde oluşan, o zihin halinin duyumladığımız özelliğine onun “nite”si (quale) denir. Nitel zihin hallerinin her birinin bir nitesi veya niteleri vardır ve bu nitesi veya niteleri sayesinde o zihin halini diğer nitel zihin hali türlerinden ayırt edebiliriz.

Örneğin baş ağrısı, diş ağrısı, karın ağrısı ve bacak ağrısının birbirinden farklı niteleri vardır. Yani bu zihin halleri birbirinden farklı duyumsal özellikler taşır.

19. yüzyıl filozofu Franz Brentano'ya göre zihinde geçen bazı olayların *bir şeyler hakkında* olabilmesi zihni fiziksel nesnelere kesin bir şekilde ayıran bir özelliktir. Çünkü fiziksel dünyanın nesnelere ve olayları (taşlar, ağaçlar, bulutlar, kağıtlar, rüzgârlar, ay tutulmaları vb.) hiçbir şey hakkında değildirler.

Brentano'nun bu iddiasına karşı, doğalcı (naturalist) felsefeciler beyin olayları ve süreçleri gibi bazı çok özel *fiziksel* olguların nasıl olup da yönelimselliği olabildiğini göstererek fiziksel dünya ile zihin dediğimiz şey arasında derin bir ayırım çizgisinin olmadığını ortaya koymaya çalışırlar.

Bu doğalcı proje henüz başarıyla tamamlanmış değildir.

Son olarak, zihin ve bilinç konusunda felsefecilerin görüşlerinin ne kadar geniş bir yelpazeye yayıldığını göstermesi açısından birbirine taban tabana zıt iki görüşten söz edelim.

Bunlardan biri, gerek zihin gerekse bilinç diye bir şeyin aslında var olmadığını savunur; diğeri ise evrende zihnin ve bilincin çok yaygın bir fenomen olduğunu, öyle ki canlı cansız, büyük küçük her şeyin az ya da çok zihin ve bilinç sahibi olduğunu öne sürer.

“Elemeci materyalizm” adı verilen ve Patricia Churchland, Paul Churchland ve D. Dennett gibi felsefecilerce savunulan birinci görüşün bir versiyonuna göre zihin ve bilinç kavramlarımız “folk psikolojisi” adını verebileceğimiz bir teoremin kavramlarıdır. Bu görüşe göre, folk psikolojisi hepimizin “annemizin dizinin dibinde” öğrendiğimiz, insanların bazı gözlenebilir davranışları ile “zihin” adı verilen gözlenemez bir şey arasındaki bağlantılardan bahseden ilkel bir psikoloji teorisidir.

Folk psikolojisi insanların bazı davranışlarını açıklamak ve öndeyilemek için toplumların zaman içinde formüle ettiği, zihin hallerine gönderme yapan şunun gibi “yasalar”dan oluşur: “*Acı duyan bir insanın yüzü asık olur*”,

“*Susayan* bir insan su içer”, “Bir şeyi elde etmeyi *arzulayan* ve ona ulaşabileceğine *inanan* bir insan kendisini o şeye ulaştıracak davranışlarda bulunur”.

Elemeci materyalizme göre, bu basit psikoloji yasaları gayet muğlak, bol miktarda istisnaları bulunan, yanlışlıklarla dolu önermelerdir ve bu yüzden empirik saygınlığı olan bir teorinin yasaları olma niteliği taşımazlar. Bilimin gelişim süreci içinde folk psikolojisi zamanla elenip gidecek ve yerini geleceğin gelişmiş nörofizyoloji teorilerine bırakacaktır.

Folk psikolojisi tarih sahnesinden çekildiğinde ise artık insanlar “zihin”den, “bilinç”ten, “acı”dan, “haz”dan, “düşünce”den, “inanç”tan, “arzu”dan bahsetmez olacaklar, onun yerine empirik kabullenilebilirliği çok daha yüksek olan gelişmiş bir nöroloji biliminin terimlerini ve yasalarını kullanacaklar ve *bu* yasaların gönderme yaptıkları nesnelerin var olduğunu kabul edeceklerdir.

Kısacası zihin, zihin halleri ve bilinç varlığını reddetmemiz gereken şeylerdirler, çünkü gelecekte bu kavramların “modası geçmeye” mahkumdur.

(Elemeci materyalistin geleceğe ilişkin bu tahminlerini birer sosyolojik öndeyi olarak almak gerekmez. İnsanların gelecekte folk psikolojisinin terimleri ve yasalarını kullanmak yerine gelişmiş bir nöroloji biliminin terimlerini ve yasalarını kullanacaklarını iddia ederken, elemeci materyalizm bunun *ilkece* mümkün olduğunu söyler sadece. Gelecekte örneğin folk psikolojisinin diliyle konuşma tarzı olan “Dişim ağrıyor” demek yerine, gelişmiş bir nöroloji biliminin “Beynimin falan filan bölgesindeki nöronlar şu şu frekanslı impulslar üretiyor” gibi şekiller alabilecek deyimlerini kullanmak insanlar için çok zahmetli olabileceğinden böyle bir dille konuşmaları pratikte mümkün olmayabilir. Ama önemli olan, böyle bir dilin folk psikolojisinin yerini pratikte olmasa da ilkece alabilmesidir elemeci materyaliste göre.)

“Panpsişizm” adı verilen ikinci görüş ise zihin ve bilinçlerimizin var olduğunu kabul ederek işe başlar ve zihnin ve bilincin maddi bir evrende nasıl olup da ortaya çıktığını sorgular.

Zihin ve bilincin atomlardan, elektronlardan ortaya çıkışını açıklayabilmenin bir yolu “belirimcilik (emergentism)”dir. Belirimciliğe göre, madde, beyinde olduğu gibi belli bir düzeyde organizasyon kompleksliği gösteren bir yapıya ulaşıncaya kadar bilinç ve zihin zuhur eder.

Bu organizasyona katılan atomların ve moleküllerin bireysel olarak zihinleri yoktur, ama bir araya geldiklerinde zihin belirir. Bu, aynen su molekülleri bir araya geldiğinde ortaya çıkan birçok özelliğin (örneğin şekeri eritme gibi) tek tek su moleküllerinde de, bu moleküllerin oluşumuna katılan hidrojen ve oksijen moleküllerinde de bulunmaması gibidir. Böyle başka bir belirim örneği, tek tek karbon atomlarında bulunmayan birçok özelliğin bu atomlar bir araya gelerek belli bir kristal yapısı oluşturduklarında ortaya çıkan elmasa bulunmasıdır (sertlik ve şeffaflık gibi).

Belirimciliğin rahatsız edici yanı, beyni oluşturan ve zihin taşımayan atomların bir araya geldiklerinde nasıl olup da, bu atomların fiziksel özelliklerinden son derece farklı olan zihinsel dediğimiz özellikleri kolektif olarak taşımağa başladıklarının gizemli kalmasıdır.

Örneğin elmasın sertliğini olsun şeffaflığını olsun organize olmuş karbon atomlarının bireysel özelliklerinden çıkarımlamak ilke olarak imkânsız görünmüyor, ama beyni oluşturan azot, karbon, oksijen ve hidrojen gibi atomların fiziksel özelliklerinden ve etkileşimlerinden düşünce gibi, algı gibi, acı duyma gibi, renkleri görme gibi, bu fiziksel özelliklere gayet uzak görünen zihin özelliklerini çıkarımlamayı ummak kolay değil.

Bazılarına göre, zihinsel olguları maddenin fiziksel özelliklerinden çıkarımlama ya da onlara indirgemenin imkânsızlığı göz önüne alındığında panpsişizmden başka çıkar yol yoktur. Yani düşünme, acı çekme, renklerin nitelerini deneyimleme, haz duyma gibi zihin özelliklerinin ve hallerinin aslında azot, karbon, oksijen, hidrojen ve diğer atomlarda ve hatta her türlü maddî parçacıkta çok cüzi miktarlarda da olsa önceden bulunduğunu kabul etmek zorundayız.

Bu zihinsel özellikler aynen kütle ve elektrik yükü gibi, maddî parçacıkların evrensel özelliklerindedir. Örneğin parçacıkların sahip olduğu cüzi elektrik yükleri, bu parçacıklar belli şekillerde bir araya geldiklerinde birikerek maddenin o bildiğimiz son derece çeşitli ve muhteşem elektriksel davranışlarını ortaya çıkarır: elektrikli cihazların çalışması, şimşek çakması, aurora borealis gibi. Benzer şekilde, parçacıkların cüzi zihinsel halleri de çok sayıda parçacık bir beyin ve sinir sistemi oluşturacak şekilde organize olduklarında, o muhteşem zihin ve bilinç fenomenlerini ortaya çıkarır.

Panpsişizme yakın görüşlerin geçmişte Leibniz, Schopenhauer, Bergson ve William James gibi ünlü temsilcileri olmuşsa da, günümüz zihin felsefecileri arasında panpsişizmin popülaritesinin nispeten az olduğunu belirtelim.

Analitik zihin felsefesindeki kısa turumuzu burada tamamlamış oluyoruz...